पातिखोला गाउँमा बदलिदो पारिवारिक रणनीतिहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको

प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

अनिता वराल

रोल नं.: ३४/२०६७

परीक्षा रोल नं. ४८०५०२

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-४८-१८२२-२००४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

२०७४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
TRIBHUVAN UNIVERSITY
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
PRITHVI NARAYAN CAMPUS

520142
520143
520389
523462
526837
527440
531944

पत्र संख्या :
चलानी नं

(समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग)

भीमकाली पाटन, पोखरा, नेपाल
Bhimkali Patan, Pokhara, Nepal

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वी नारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभागद्वारा स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको समाजशास्त्र विषयको शोधपत्र परिपूर्तिको लागि मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र सुपरीवेक्षणमा रही **अनिता बराल** ले **पातिखोला गाउँमा बदलिदो पारिवारिक रणनीतिहरू** शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । यो शोधपत्र सम्बन्धी उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

(नारायणी सिग्देल)
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

मिति : २०७४/११/३०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
TRIBHUVAN UNIVERSITY
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
PRITHVI NARAYAN CAMPUS
520142
520143
520389
523462
526837
527440
531944
पत्र संख्या :
चलानी नं.
समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग
भीमकाली पाटन, पोखरा, नेपाल
Bhimkali Patan, Pokhara, Nepal

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आवश्यकता पुरा गर्नका लागि छात्रा **अनिता बराल** ले तयार गर्नु भएको **पातिखोला गाउँमा बदलिदो पारिवारिक रणनीतिहरू** शीर्षकको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....
(नारायणी सिग्देल)
शोध निर्देशक

....
(तेजप्रसाद सुवेदी)
बाह्य परीक्षक

....
प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली
विभागीय प्रमुख
मिति : २०७४/११/३०

कृतज्ञताज्ञापन

यो शोधअध्ययन स्नातकोत्तर तह द्धितीय वर्ष समाजशास्त्र विषयको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने सिलसिलामा **पातिखोला गाउँमा बदलिदो पारिवारिक रणनीतिहरू** शीर्षकको शोधपत्र तयार पारेकी छु । यसको लागि समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरा प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोध तयार गर्नको लागि आफ्नो अमुल्य समय दिएर मार्गनिर्देशन गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु शोध निर्देशक श्री नारायणी सिग्देल ज्यू प्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञ छु । त्यस्तै समाजशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली ज्यू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी शोककार्यका लागि सधै उत्प्रेरित गराइरहने डा. प्रकाश उपाध्याय र डा. रामचन्द्र बराल ज्यूलाई विशेष धन्यवादका साथै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै मलाई यो शोध तयार गर्नको लागि आफ्नो अमूल्य सल्लाह प्रदान गर्नुहुने समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभागका आदरणीय गुरुहरू र अन्य सामाग्रीहरू उपलब्ध गराइदिनुहुने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालयका पुस्तकालय प्रमुख तथा अन्य सहयोगी कर्मचारीहरूलाई पनि धेरै धन्यवाद प्रदान गर्दछु ।

शोधकार्य गर्ने क्रममा अमूल्य समय तथा जानकारी दिई सहयोग गर्नुहुने अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण उत्तरदाताहरुप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । क्षेत्रगत कार्य गर्ने क्रममा व्यवस्थापकीय हिसाबले सहयोग गर्नुहुने स्थानीय बुद्धिजीविहरु श्री शोभाकान्त ढकाल तथा श्री जिवन ढकालप्रति आभारी छु । क्षेत्र अध्ययनको शिलशिलामा सहयोग गर्नुहुने मेरा श्रीमान् चन्द्र प्रसाद पौडेल, वावा ज्यो. पण्डित देवीदत्त पौडेल, दिदी अनुपा पौडेल लगायत सम्पूर्ण परिवार र मित्रहरूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा यो शोधकार्यको शुरुदेखि अन्त्यसम्म कम्प्युटर लगायत विविध प्राविधिक सहयोग गर्नुहुने विद्या ताम्राकार (जेरोन कम्प्युटर सोलुसन) नदिपुर -३ लाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मितिः २०७४/११/६

....

अनिता बराल

विषय सूची

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	*I*
स्वीकृति पत्र	*II*
कृतज्ञता ज्ञापन	*III*
विषय सूची	*IV*
तालिका सूची	*VI*
चित्र सूची	*VII*
शोधसार	*IX*
अध्याय एक : परिचय	**१-७**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू	६
१.४ अध्ययनको महत्व	६
१.५ अध्ययनको सिमा	७
१.६ अध्ययनको सङ्गठन	७
अध्याय दुई : पूर्व साहित्यको समिक्षा	**८-१६**
२.१ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	८
२.१.१ परिवार र सामाजिक परिवर्तन	८
२.१.२ घरपरिवारको परिवर्तनशीलताका दृष्टिकोणहरू	९
२.२ आनुभविक लेख रचनाहरूको समिक्षा	११
२.२.१ विश्वका विभिन्न देशमा भइरहेको पारिवारिक स्वरूपको परिवर्तन	११
२.२.२ नेपाली समुदायका परिवारमा आएको परिवर्तन	१४
अध्याय तीन : अनुसन्धान पद्धति	**१७-२०**
३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य	१७
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	१८
३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत	१८

३.४ समग्र नमुना छनोट विधि १८

३.५ पूर्व परीक्षण १९

३.६ आचारसंहिता १९

३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि १९

३.८ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण २०

अध्याय चारः परिवारको स्वरूप र यसको परिवर्तित अवस्था २१-४५

४.१ जनसाङ्ख्यिक अवस्था २१

४.१.१ परिवारको औसत आकार २१

४.१.२ परिवारका सदस्यहरूको उमेर समूह २२

४.१.३ परिवारमा अनुपस्थित सदस्य २३

४.१.४ अनुपस्थित सदस्यको गन्तव्य २४

४.२ परिवर्तित सामाजिक अवस्था २७

४.२.१ एल.पी. ग्याँसको प्रयोग २७

४.२.२ समाचारको स्रोत २८

४.२.३ विद्युतीय उपकरण २८

४.२.४ समूहमा आवद्धता २९

४.२.५ झारफूक तथा हेराउनेमा विश्वास ३०

४.२.६ परिवारको खुशी ३१

४.२.७ बालबालिकाको अध्ययन ३२

४.२.८ दोहोरो घरजग्गा ३३

४.२.९ खानेपानीको स्रोत ३४

४.२.१० शहरको आकर्षण ३५

४.३ परिवर्तित आर्थिक अवस्था ३७

४.३.१ मुख्य आम्दानीको स्रोत ३७

४.३.२ कृषि उत्पादनमा निर्भरता ३८

४.३.३ बचतको पैसाको उपयोग ३९

४.३.४ ऋण जुटाउने रणनीति ४०

४.३.५ कामदारको व्यवस्थापन ४०

४.३.६ खेती गर्नका लागि समस्या ४१

४.३.७ बाँझो जमीन ४२

४.३.८ व्यावसायिक खेतीपाती ४३

अध्याय ५ : सारांश, निष्कर्ष ४६-५०

५.१ सारांश ४६

५.२ निष्कर्ष ४९

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूची एक : अन्तरवार्ता अनुसूची

अनुसूची दुई : उत्तरदाताको नामावली

अनुसूची तीनः विशेष शब्दालीको परिभाषा

अनुसूची चारः अनुसन्धानका क्रममा खिचिएका तस्वीरहरु

अनुसूची पाँचः स्थलगत अध्ययनको नक्सा

तालिका सूचि

		पृष्ठ
४.१	परिवारको आकारमा	२२
४.२	उमेर अनुसार परिवारको बनावटमा आएको परिवर्तन	२३
४.३	परिवारमा अनुपस्थित भएका सदस्य संख्याको विवरण	२४
४.४	अनुपस्थित सदस्यहरू गएको स्थानको विवरण	२४
४.५	समाचार प्राप्त गर्ने स्रोत सम्बन्धी विवरण	२८
४.६	परिवारका सदस्यहरू समुहमा आवद्ध भएको विवरण	३०
४.७	परिवारको खुसीपनको तुलनात्मक विवरण	३२
४.८	बालबालिकाको विद्यालय छनोट सम्बन्धी विवरण	३३
४.९	शहरमा पनि घर वा जग्गा भएका परिवारको विवरण	३३
४.१०	खानेपानीको स्रोत प्रयोगमा आएको	३४
४.११	शहर जान इच्छा राख्ने परिवारको विवरण	३५
४.१२	परिवारको मुख्य आम्दानीको स्रोतमा	३७
४.१३	बचत गरिएको पैसाको उपयोग सम्बन्धी विवरण	३९
४.१४	ऋण आवश्यक परेमा जुटाउने तरिका विवरण	४०
४.१५	बालीनाली लगाउन कामदार जुटाउने तरिका	४१
४.१६	बालीनाली लगाउन गाह्रो भएको कारणहरूले विवरण	४२

चित्र सूची

		पृष्ठ
४.१	एल.पी. ग्याँसको प्रयोग गर्ने परिवार विवरण	२७
४.२	परिवारमा प्रयोग गरिएका विद्युतीय सामग्री विवरण देखाउने बार चार्ट	२९
४.३	झारफूक तथा हेराउनेमा विश्वास गर्ने विवरण देखाउने वृत्तचित्र	३१
४.४	कृषि उत्पादनले परिवार धान्न पुग वा अपुग सम्बन्धी विवरण	३८
४.५	जग्गा बाँझो रहेको परिवारको संख्या देखाउने वृत्तचित्र	४३
४.६	व्यवसायिक खेतीपाती लगाएका परिवारको विवरण	४४

शोधसार

आँधीखोला गाउँ पालिकामा रहेको पातिखोला गाउँका परिवारमा बदलिदो गृहस्थी रणनीतिहरू नामक शोध एक ग्रामीण नेपाली समाजको अध्ययन हो । समाजशास्त्रीय अध्ययनमा आधारित भएर गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यमा विकासवादी दृष्टिकोण विशेष गरी आधुनिकीकरणको सिद्धान्तबाट ग्रामीण समाजमा भैरहेको परिवारको हालको स्वरुप, जिविकोपार्जन रणनीति तथा यसमा आएको परिवर्तित अवस्थालाई विवेचना गर्न खोजिएको छ । वर्णनात्मक ढाँचामा गरिएको यस अनुसन्धान कार्यले नेपालले अहिले भोगिरहेको प्रमुख समस्याहरु जनशक्ति विदेश पलायन, ग्रामीण उत्पादनमा ह्रास, बेरोजगारी, सांस्कृतिक क्षयीकरण देखि लिएर गाउँमा भित्रिरहेको विकास, सेवा तथा तथा सुविधाहरुको बारेमा तथ्यगत जानकारी लिई तिनीहरुको कारण खोतल्ने प्रयास गर्दछ ।

यस अनुसन्धान कार्यबाट प्राप्त विवरण तथा तथ्यांक अनुसार नेपाली ग्रामीण परिवारको आकार निकै सानो भएको, वृद्ध तथा अशक्तको संख्या युवा जनशक्तिको अनुपातमा बढिरहेको, प्रायजसो परिवारमा धेरै मात्रामा जग्गा बाँझो हुने गरेको, बसाई सर्नेको संख्या बढिरहेको, कृषिभन्दा पनि अन्य नै पेशा जस्तै वैदेशिक रोजगार, व्यापार, नोकरी आदि आम्दानीको स्रोतलाई प्राथमिकता तथा इज्जतका रुपमा हेर्ने गरिएको पशुपालनमा कमी आएको, पैसाको बचतको लागि बैंक तथा लगानीको लागि शहरमा जग्गाजमीन खरीद गर्ने क्रम बढ्दो रहेको, ऋण आवश्यक परेमा बैंक तथा सहकारीबाट लिने गरेको, छाना छाउन जस्ताको प्रयोग गरिने गरिएको, खानेपानीको स्रोतको रुपमा धाराको उपलब्धता रहेको, बालबच्चालाई निजी विद्यालयमा पढाउन आकर्षित भएको, आधुनिक सञ्चार माध्यमको प्रयोगमा वृद्धि भएको, बालबच्चालाई निजी विदालयमा पढाउन आकर्षित भएको, इलेक्ट्रिक उपकरणहरुको अत्याधिक आयात रहेको, मनोरञ्जन तथा खेलकुदका सामग्रीहरुमा शहरी प्रभाव परेको, एलपी ग्याँसको प्रयोग बढ्दै गैरहेको आदि विषयवस्तु सम्बन्धी तथ्याङ्क संकलन तथा विश्लेषण गरी आएको निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

सरल नेपाली भाषा तथा प्रस्तुतीकरण रहेको यस प्रतिवेदनको अध्ययनले ग्रामीण नेपाली समाजको अँध्यारो उज्यालो दुवै पक्षलाई साक्षी भावमा हेरी, कुनै पूर्वाग्रह नगरी भविष्यमा कामलाग्ने गरी वर्णन गरेको पाउन सकिनेछ । अतः हालको नेपाली ग्रामीण परिवारको स्वरुपको जानकारी, सुखदुःख, पहिलेदेखि हुँदै आईरहेको परिवर्तनको दिशा तथा भविष्यमा आउनसक्ने परिस्थितिको अनुमानका बारेमा यथार्थ जानकारी दिलाउनु नै यस शोधकार्यको सफलता मानिने छ ।